

ЮРИДИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЩОДО СПРАВЕДЛИВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ У ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

КРИВОРУЧКО Лариса Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Університету економіки та права «КРОК»

НАЗАРЕНКО Павло Григорович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Запорізького національного технічного університету

Анализируются отдельные элементы права в контексте прав человека на справедливый суд, исследованы их содержание и особенности; внимание авторов уделяется решениям Европейского суда по правам человека в делах против Украины, поскольку такие решения признаются в Украине источником права. Предлагается юридический механизм обеспечения реальности прав и свобод граждан. Раскрываются элементы данного механизма.

Ключові слова: *судовий захист, Європейський суд з прав людини, справедливість, права людини.*

Права людей, їх збереження і недоторканість є головним чинником діяльності кожної держави, вони визначають зміст цієї діяльності та спрямовують розвиток у міжнародних відносинах та економіці [1].

Визнання та юридична захищеність прав і свобод людини й громадянина вважаються головною ознакою правової держави. Гарантування державою основних прав і свобод людини знайшли своє вираження та закріплення через загальносвітове визнання міжнародних договорів з прав людини, а також спеціальних органів, уповноважених здійснювати контроль за дотриманням основних прав і свобод людини. Права, свободи і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, але й забезпечені та гарантовані державою. Одним із найбільш ефективних серед таких органів є Європейський суд з прав людини.

Питанням юридичного механізму забезпечення прав та свобод людини на справедливий розгляд справи в суді, а також питанням прав і свобод людини і громадянина присвячено чимало досліджень. Зокрема, М.В. Буроменського, В.Г. Буткевича, В.І Євінтова, В.К. Забігайло, Л.Г. Заблоцької, А.С. Мацко, В.В. Міцик тощо. Зазначені науковці зробили суттєвий внесок у дослідження проблем діяльності Європейського суду з прав людини, як ефективного механізму здійснення контролю за дотримання прав і свобод людини. Проблемою реалізації прав і свобод людини і громадянина займалися і займаються О.М. Бандурка, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, Ю.Ф. Кравченко, Л.С. Криворучко, С.Л. Лисенков, О.А. Лукашова, О.В. Негодченко, А.Ю. Олійник, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та інші вчені.

В той же час, питанню сутності права на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини у науковій літературі приділено недостатньо уваги. Проблема з'ясування сучасного розуміння права на справедливий суд у рішеннях Європейського суду з прав людини та ґрунтовний аналіз юридичних механізмів забезпечення зазначеного права залишається далеко не вичерпаною, що й обумовило вибір авторів даної теми дослідження. Наукова новизна роботи полягає в напрацюванні нових підходів щодо розуміння механізму правового забезпечення людини в контексті реалізації справедливого права на судовий захист.

Вирішення питання побудови системи захисту конституційних прав і свобод людини в Україні як за формою, так і за змістом на європейському рівні, хоча б стосовно мінімальних стандартів, є не тільки складовою зобов'язання нашої держави перед Радою Європи [2], але й побудови демократичної, правової держави.

Саме слово «справедливість» (*justitia*) походить від права (*ius*) і виступає правовою основою, принципом абстрактно загальної формальної рівності і свободи. Рівність і свобода в правовому визначенні не означають всездозволеності, тому регулятором останніх виступають суспільні відносини. Будучи урегульованими соціальними нормами, вони є обов'язковим правилом, догмою поведінки або діяльністю людей і мають загальний характер. Рівність і свобода забезпечуються засобами громадського впливу або державного впливу і спрямовані виключно на регулювання й охорону суспільних відносин та соціальних цінностей. Слід відмітити, різновидом соціальних норм є і моральна складова, яка має вираз в таких категоріях як «добро», «зло», «справедливість» і «несправедливість» [3, С. 20]. Зрозумілим є те, що всі люди не є рівними морально, фізично або інтелектуально, але вони рівні перед законом. Рівність перед законом зазначена й гарантується Основним Законом нашої держави – Конституції України «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21) [4].

Правова система України побудована за принципом: усі галузі законодавства покликані втілювати справедливість у регулюванні ними суспільних відносин та створювати справедливі правовідносини [5, с. 216].

Права, свободи і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, але й забезпечені та гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою [6, с. 126]. Реальність прав і свобод громадян забезпечується відповідним юридичним механізмом їх реалізації та захисту [7, с. 38]. Деякі науковці вважають, що здійснення контролю за додержанням та захистом прав і свобод є однією з головних умов реальності прав людини, зазначаючи, що деклару-

вання пріоритетності прав людини і навіть їх формальне закріплення в Конституції і чинному законодавстві, якщо воно не супроводжується створенням дієвого механізму контролю за додержанням проголошених прав, перетворює їх на фікцію [8, с. 513].

Важливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Гарантією проти свавілля – нормативно-правові акти, які не створюються на користь або проти конкретної особи.

Справедливе застосування норм права – це, передусім, неупередженість. Безсторонність або неупередженість вимагає розгляду спірних випадків, незважаючи на особу. Дана складова є засадою будь-якого судочинства. Саме з цього і випливає образ Феміди (богині справедливості) із зав'язаними очима. Це дає змогу охарактеризувати суддю як незацікавлену особу.

Процедурна справедливість має вираз у додержанні процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії незалежно від обставин. Поняття справедливості полягає в самих процедурах, і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату. В цьому випадку справедливий результат – це будь-який результат, отриманий за умови додержання процедури.

Першим кроком України, як незалежної та демократичної держави до світових стандартів забезпечення прав і свобод людини, стало ухвалення парламентом 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4,7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР, у пункті 1 якого зазначено, що Україна «повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [9].

Так, наприклад, у ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав основоположних свобод людини закріплене положення про те, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку не-

залежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [10].

У ч. 2 і ч. 3 цієї статті викладені мінімальні процесуальні гарантії, які надаються тому, кого обвинувачують у здійсненні злочину (презумпція невинності, рівний характер суперництва сторін і рівність засобів доведення, право на правову допомогу). Стаття 2 Протоколу № 7 до Конвенції фіксує право засудженого на подання скарги, а ст. 3 – на компенсацію за незаконний осуд.

Справжній зміст ст. 6 Конвенції, сформульованої в занадто оцінній формі, з'ясовується лише після її відображення в рішеннях Європейського суду із прав людини, практика якого відзначається відверто прецедентним характером.

Право обвинувачуваного на розгляд справи «незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону» включає три елементи:

1) наявність суду, створеного на підставі закону й відповідно до критеріїв незалежності й неупередженості;

2) наявність у суду компетенції щодо розгляду кримінального обвинувачення й ухвалення рішення, яке має примусову чинність виконання;

3) доступність суду.

Особлива роль у захисті прав і свобод належить суду. Це обумовлено демократичністю і професіоналізмом судового розгляду, який базується на незалежності суду, гласності, змагальності, безпосередності, усності судового процесу, необхідності пред'явлення доказів, справедливому розгляді справи тощо.

Зміст ст. 55 Конституції відповідає міжнародно-правовим стандартам щодо гарантованого захисту основних прав і свобод людини. Стаття 8 Загальної декларації прав людини проголошує, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [11], а п. а ст. 3 Міжнародного пакту про громадянські і по-

літичні права в імперативній формі вимагає від кожної держави – учасниці цього Пакту «забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні; б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту» [12].

Протягом останнього десятиліття Україна входить до п'ятірки держав, що лідирують за числом звернень до Суду.

За даними Урядового уповноваженого у справах Європейського Суду з прав людини, станом на 28 жовтня 2010 року Суд виніс 41 рішення у справах проти України, якими констатується порушення ст. 5 Конвенції, серед яких 10 рішень про порушення п. 1 (с) ст. 5 у зв'язку з відсутністю підстав тримання під вартою особи в місцях досудового тримання та п. 1 (і) і п. 4 ст. 5 за відсутності на той час у чинному КПК визначених законом процедур щодо екстрадиції [13, с. 11].

Слід звернути увагу щодо існування факту повторного звернення громадян до Європейського Суду з прав людини щодо зобов'язання державу Україна виконати рішення Європейського Суду.

Отже, виникає питання: у зв'язку з чим протягом майже 10 років українське судочинство не може досягнути рівня європейських стандартів та у зв'язку з чим існує складова нехтування державними інститутами щодо виконання рішень Європейського Суду з прав людини?

Істотне значення має визнання джерелом права – міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, має ч. 1 ст. 9 Конституції України: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

Міжнародні договори як джерело права мають подвійне положення. Будучи елементом правової системи, вони головною мірою

не повинні суперечити Конституції. В той самий час, при регулюванні міжнародних відносин вони повинні посідати пріоритетне місце щодо будь-якого закону нашої держави, окрім Конституції України.

Для визнання міжнародного договору джерелом права, норми якого підлягають прямому застосуванню, необхідне дотримання наступних умов: по-перше, Україна повинна бути учасником цього договору; по-друге, положення договору, згідно Закону України «Про міжнародні договори України» [14], повинні бути роз'яснені, їхнє значення визначене й зрозуміло для правозастосувачів міжнародних норм - правоохоронних органів й інших учасників судочинства, зміст договору спроможний безпосередньо регулювати відносини за участю суб'єктів права, породжувати їхні права й обов'язки; по-третє, міжнародний договір України повинен бути опублікований для загальної відомості.

Статус міжнародних договорів визначається шляхом прийняття закону, тобто ратифікації, що наділяє договір юридичною силою, рівною за значенням закону України.

На нашу думку, положення міжнародного договору, після проходження порядку ратифікації не гублять своєї переважної сили перед законами України, тому що вони, у першу чергу, є правовими актами міжнародного значення. Акт ратифікації лише надає їм силу українського закону, вводить у правову систему України. Вчений Ю. Тихомиров зазначає, що ратифікація міжнародних договорів надає їм значення елемента правової системи, тому договір може вносити зміни в законодавство, або вводити інші правила для кожного окремого випадку [15, с. 39].

Вважаємо, що зазначена думка не відповідає положенням чинного законодавства, оскільки це не передбачено діючою в Україні процедурою прийняття нормативних актів. Міжнародний договір, по суті, не може вносити змін у внутрішньодержавне законодавство.

Слід підкреслити, якщо чинний міжнародний договір, який є частиною національного законодавства, із закріпленими у ньому

правами й основоположними свободами та існуючій «усталеній прецедентній практиці» Суду як правового механізму захисту його положень, який визнано й ратифіковано одночасно з цим договором (п. 3 ст. 31 Віденської Конвенції) та Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., відповідно до положень ст. 17 якого «при розгляді справ суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права» [16].

Проте ні в чинному Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-17 [17] (ст. 54 Права і обов'язки судді), ні в аналогічній нормі попереднього закону, ні у ст. 17 Закону від 23.02.2006 р. не передбачено обов'язку судді (а не права) при розгляді справ застосовувати положення Конвенції та практику Суду (зокрема у рішеннях щодо України), як це визначено у ст. 46 Конвенції.

Однак головним стримуючим чинником для українських суддів, що призводить до «кризи легітимності» прецедентного права, на думку С. Шевчука, є «відсутність системного бачення прецедентного права з прав людини, що створено як Європейським Судом з прав людини, так і судами інших юрисдикцій». Така ситуація значно ускладнюється «певною вилученістю правової системи України із загальноєвропейського контексту, а також й необізнаністю українських суддів із загальносвітовими тенденціями у сфері судового захисту прав людини» [18, с. 40].

Незалежно від підходу до пізнання суті системного бачення прецедентного права з прав людини, створеного Судом, будь-якому практику необхідно зрозуміти зміст природно-правового походження прав людини, який ґрунтується на тому, що «право особи щодо іншої може бути як позитивного, так і морального характеру», тобто таким, яке не надається державою, а є непорушним та невідчужуваним і не може бути забрано державою та скасовано.

Для аналізу та визначення обов'язковості реалізації цього права з таких позицій, слід визначити його зміст, який повинен бути аргументований, виходячи з критеріїв спра-

ведливості, розумності, моральних цінностей. Адже тільки за таких умов моральні вимоги є обов'язковими в юридичному сенсі, оскільки перелік позитивно закріплених конституційних прав не є вичерпним (частина перша ст. 22 Конституції), тобто вони можуть бути «виведеними» та сформульованими з огляду на необхідність захисту певних інтересів правничими засобами.

Формуючи механізм захисту конституційних прав особи Верховна Рада України виходила із закріпленого у ст. 3 Конституції положення, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 1, частини перша, друга ст. 3 Конституції України).

Розглядаючи проблеми захисту конституційних прав осіб, екс-голова Конституційного Суду України В.Є. Скомороха зауважує, що в Україні «захист прав і свобод людини і громадянина здійснюється насамперед через процедуру офіційного тлумачення Конституції і законів України за зверненням фізичних та юридичних осіб (статті 42, 43 Закону України «Про Конституційний Суд України»). На його думку, реалізації цих прав «традиційно пов'язується з відсутністю в Україні інституту конституційної скарги, внаслідок чого громадяни не можуть оскаржити конституційність законів України». [19, с. 491].

На погляд В. Кампо, наявність згаданого інституту «суттєво покращила б захист прав і свобод людини та громадянина й стала б серйозним сигналом для судової системи щодо її практичної переорієнтації з формального застосування закону до його впровадження з урахуванням загальнолюдських цінностей» [20]. На його думку, тільки «після цього судова система більш-менш реально рухатиметься до своєї конституційної моделі, заснованої на засадах правової держави і верховенства права». Незважаючи на відсутність інституту конституційної скарги, можливості звернення до Конституційного

суду України Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення статей Конституції, Суд у справі «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р. з цього приводу зазначив, що «у правовій системі України, де фізична особа не має права індивідуального звернення до Конституційного Суду України, національні суди мають досліджувати питання відповідності нормативних актів Конституції і, якщо існує сумнів, звертатися з клопотанням про відкриття конституційного провадження» [21].

З прийняттям 23.02.2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», стаття 2 якого закріплює, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання Україною.

Однак, законодавець не обмежився закріпленням виключно норми про обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини. У ст. 16 вказаного Закону прямо закріплюється, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. При цьому, практика Суду розуміється в широкому значенні, тобто як усі рішення Європейського суду з прав людини та практика Європейської комісії з прав людини відносно всіх країн-учасниць Конвенції.

Виходячи з викладеного, вітчизняні суди, у тому числі цивільні, кримінальні, адміністративні, зобов'язані у своїй судовій практиці використовувати не тільки положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але й рішення та практику Європейського суду з прав людини. Більше того, названим джерелам права повинна надаватися перевага перед нормами чинного українського законодавства.

Право на судовий захист входить до переліку тих прав, що захищаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Виходячи з цього, слід проаналізувати, які елементи цього права з позиції практики Європейського суду з прав людини є обов'язковими та яке тлумачення цим елементам надає Суд.

Питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є одним з найбільш складних і дискусійних, що викликано цілою низкою причин. Європейського суду з прав людини чітко поділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення. Європейського суду з прав людини не вправі встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак вправі вирішити, чи був розгляд справи справедливим.

Не зважаючи на важливість принципу справедливості судового розгляду, Європейського суду з прав людини не напруцював якихось формально визначених правил та критеріїв справедливості. В окремих рішеннях Європейського суду з прав людини можна зустріти позицію, що «справедливий розгляд справи» включає в себе такі аспекти належного відправлення правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо [22, с. 65].

Практика Європейського суду з прав людини в першу чергу виходить з презумпції незалежності судів.

Поняття складової незалежності розуміється як здатність суду розглядати справу та ухвалювати рішення, не перебуваючи при цьому у будь-якій залежності від волі сторін чи органів державної влади. Не має принципового значення, чи порушував суд цей принцип при розгляді справи. Держава повинна забезпечити гарантовані умови, за яких не будуть існувати обґрунтовані сумніви щодо цього. Такі сумніви, наприклад, можуть бути у випадках, коли стороною у справі є родич судді, або між суддею та кимнебудь з учасників спору існують інші стосунки, не пов'язані з конкретною судовою справою.

Для функціонування дієвого юридичного механізму забезпечення прав і свобод людини на справедливий розгляд Європейським судом з прав людини необхідні певні передумови: матеріальні (економічні, політичні, культурні, релігійні тощо), за яких відкриваються реальні можливості для розвитку відносин у сфері реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина; ідео-

логічні (правосвідомість, правові ідеї, концепції тощо), що передбачають презумпцію знання громадянами своїх основоположних прав і свобод, формують активні правові настанови на їх реалізацію і захист.

Перелік законодавчих, організаційних пропозицій щодо комплексного запровадження судового прецеденту в українське судочинство як засобу утвердження верховенства права можна знайти у дослідженнях як вітчизняних науковців, так і практиків.

Тільки за таких змін при здійсненні правосуддя у громадян України потреба для звернення до Європейського Суду з прав людини за захистом своїх прав та свобод буде не більшою, ніж у будь-якій демократичній країні Європи.

Література

1. Криворучко Л.С. Актуальність вдосконалення системи забезпечення прав людини в Україні // Правничий вісник Університету «Крок». – 2011.
2. Указ Президента України від 17 серпня 2010 р. № 820/2010 «Про Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства» // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=820%2F2010>.
3. Котюк В.О. Основи держава і права: навч. посіб./ В.О. Котюк. – 3-є вид., доп. і перероб. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.
4. Конституція України: Коментар основних положень Конституції України щодо захисту прав і свобод людини і громадянина / Упоряд. М.І. Ховранюк. – К.: Літера ЛТД. 2006. – 112 с.
5. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авт.; За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2007. – 424 с.
6. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. - К. : Юрінком Інтер, 2004. - 336 с.
7. Шульга А. М. Теорія держави і права : навчальний посібник: стислий курс / А. М. Шульга. - Х. : ХНУВС, 2009. - 260 с.
8. Загальна теорія держави і права : підручник [для студентів юридичних вищих

АНОТАЦІЯ

Проведено аналіз окремих елементів права щодо прав людини на справедливий суд, досліджено їх зміст та особливості; увага авторів приділяється рішенням Європейського суду з прав людини в справах проти України, оскільки такі рішення визнаються в Україні джерелом права. Пропонується юридичний механізм забезпечення реальності прав і свобод людини. Розкриваються елементи даного механізму.

SUMMARY

The elements of the right to a fair trial are analyzed, their characteristics are identified and their maintenance is revealed; the special attention of authors is paid to the decisions of the European Court of Human Rights in cases against Ukraine, as such decisions are recognized as a source of law in Ukraine. The legal mechanism of maintenance of a reality of the rights and freedom of citizens is offered. Elements of the given mechanism reveal.

навчальних закладів] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. - Х. : Право, 2009. - 584с.

9. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=475%2F97-%E2%F0>.

10. Конвенція про захист прав людини ві основоположних свобод (Рим, 4.XI.1950) // Офіційний вісник України, 1998. - № 13. - С.270-302.

11. Загальна декларація прав людини (резолуція ГА ООН 217А/Ш/1948). - В кн.: Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. /Упорядн. Ю.К.Качуренко. - К.: Юрінформ, 1992. - С.18-24.

12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (резолуція ГА ООН 2200А/XXI/1966). - В кн.: Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи /Упоряд. Ю.К.Качуренко. - 2-е вид. - К.: Юрінформ, 1992. - С.24-36.

13. Пошва Б.М. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини і питання вдосконалення кримінального судочинства в Україні щодо захисту права на свободу та особисту недоторканність // Вісник Вищої ради юстиції. - 2001. - № 1. - С.6 - 39.

14. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 50. - Ст. 540.

15. Тихомиров Ю.А. Международные договоры Российской Федерации и российское законодательство // Законодательство и экономика. - 1998. - № 12. - С. 37 - 44.

16. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3477-15>.

17. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-17 Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 41-42, № 43, №N 44-45, ст. 529.

18. Шевчук С. Судовий захист прав людини Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. - К.: Реферат, 2006. - 848 с.

19. Скомороха В.Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. - Київ, «МП Леся», 2007. - 716 с.

20. Кампо В. Проблеми судової реформи в контексті правових позицій Конституційного Суду України / В. Кампо // Голос України. - № 132 (4632). - 18 липня 2009 р.

21. Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. - № 2. - 2010. - С. 119.

22. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. - М. : Российская академия правосудия, 2001. - 139 с.